

EWA SIEMIENIEC-GOLAS

(Çev: M. YELTEN)

XVII. Yüzyıl Osmanlı Türkçesi'nde
-lik Ekli İsimler

-lik eki. Türkçe'nin en işlek eklerinden birisidir. Hemen hemen bütün gramer kategorilerinden isimler meydana getiren ek, bilhassa isim, sıfat, zamir, sayı ve farklı fiil şekillerinden kelimeler oluşturur. Türkiye Türkçesi'nde ekin iki düz (-lık - lik), iki de yuvarlak (-luk - lük) ünlülü olmak üzere dört şekli mevcuttur: göz-lük güzel-lik taş-lık yağmur-luk. Bunların yanında bazı lehçelerde -lik ekinin (bilhassa -n- ünsüzünden sonra geldiği zaman: -nük şekilli örneklerine de rastlarız: düvün-nük "düğünlük", gün-nük "günlük" yevmiye gibi.

Türkçe'de kelime türetme konusunun uzmanları (Deny, Gencan, Levis, Sevortjan, Zajaczkowski) -lik ekinin meydana getirdiği anlam gruplarını şöyle sıralamışlardır:

1. Tabiat unsurları ile yer adlarını gösteren isimler: dağ-lık, gül-lük.
2. Çeşitli varlıkların muhafazası için kullanılan yerlerin isimleri: güvercin-lik kitap-lık.
3. Çeşitli âlet ve eşyaların adlarını belirtenler: ağız-lık, biber-lik.
4. Rütbe ve unvan adlarını gösterenler: elçi-lik.
5. Meslek adlarını belirtenler: bakan-lık.
6. Akralılık ve medenî durumları ifade edenler: ana-lık, çocuk-luk.
7. Mücerret manalı isimleri belirtenler : ben-lik, güzel-lik, fena-lık.
8. Madenî paraları gösterenler: iki-lik.

9. İnsan ve nesnelerin topluluk adlarını belirtenler: gün-lük, köylü-lük.

10. Zaman ve mesafe ilişkilerini gösterenler: bir saat-lik bir yer.

11. Özel anlamı olan isimler: bayram-lık.

İsimler, sıfatlar, sayılar, zamirler, hatta bir fiilin bazı farklı şekilleri, yukarıda anlama bağlı olarak oluşturulmuş gruplardaki kelimeler için oluşturucu taban teşkil ederler.

Fülden türetilmiş isimler aynen diğerlerinde olduğu gibi, mücerret manalı isimlerin anlamlarını taşırlar. Bununla birlikte bunların çoğu müşahhas eşyanın isimlerini, tarz bildiren isimleri, iş ve durumun tesirlerini gösteren kelimeleri meydana getirirler. Bazan da bu türetilmiş olan kelimeler sıfat anlamı taşırlar:

<u>bilmez-lik</u>	-	<u>bilmez</u>
<u>evlenmez-lik</u>	-	<u>evlenme</u>
<u>var-lık</u>	-	<u>var</u>
<u>yok-luk</u>	-	<u>yok</u>

Böylece -lik eki, Türkiye Türkçesi'ndeki şekle bağlı fonksiyonlarını göstermiş olur.

Bu makalede XVII. yüzyıl Türkçesi'ndeki -lik ekini örneklerle göstermek istiyoruz.

Çalışmanın temelini, Franciszek a Mengnien Meninski tarafından hazırlanan, uzun ismi ile Thesaurus Linguarum orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae olarak bilinen, doğu dillerinin XVII. yüzyıl sözlüğü teşkil eder. Eser, 1680 yılında Viyana'da yayımlanmış olup üç cilt, toplam 6080 sütun ve 3040 sayfadan meydana gelmiştir. Bu değerli sözlük Türkçe, Arapça ve Farsça kelimeleri ihtiva eder. Türkçe kelimeler sayı bakımından en çok olanıdır. Sözlükte maddebaşı olan kelimeler, bir Arap alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir. Her bir kelime ve hatta bazı deyimler bile İtalyanca, Fransızca ve Polonya diline tercüme edilmiştir. Maddebaşı ve tercümelerinin basım bakımından açık seçikliğini sağlamak için, farklı harf karakteri kullanılmıştır. Meselâ: İtalik, Roma ve Gotik karakteri.

Meninski'nin sözlüğünden alınmış kelimelerin sayısı 1107'yi bulur. Bu kelimeleri üç gramer kategorisine ayırabiliriz: İsimler, zarflar ve -lik ekli bir isimle bir esas fülden meydana gelen fiiller. Anlam farklılıklarını dikkate alarak seçtiğimiz kelimeleri 35 grupta topladık. Bu gruplar aşağıda incelenmek üzere verilmiştir.

1. Niteleyici Mücerret İsimler

Bu gruba giren kelimelerin sayısı 447 olup diğer gruptaki kelimelerden adetçe en çok olanıdır. Ve insan, hayvan ve bitkilerin özelliklerini, onların karakter ve görünüşlerini gösteren isimleri ihtiva eder. Örnekler:

aci-lik	(I 70, 1366 III 4543)
ahenk-lik	(I 573)
âheste-lik	(I 564, 782:
bimâni-lik	(I 1009)
dâim-lik	(II 2019)
farfara-lık	(II 3453)
gebe-lik	(II 3866)
mariol-lık	(III 4236)
sîg-lık	(II 2960)
yad-lık	(I 876, III 5535)

2. Tipik Özellikleri Olan Topluluk ve Eşya İsimleri

Bu grup, isim olup da sıfat anlamı taşıyan kelimeleri ihtiva eder. Bunlar topluluk ve eşyalarını tipik özelliklerini belirtirler. Meselâ: geveze kadın, satılık şeyler gibi. İsimler ve sıfatlar bu grupta yer almış kelimeler için oluşturucu taban teşkil ederler. Sayıları çok az olup 26 tanedir. Örnekler:

ayak-lık canbazı	(I 1566)
akıllü-lık satar	(II 2907)
beg-lik miri	(I 864)
cömert-lik	(I 1674)
egri-lik: ayak eğriliği	(I 1812)
ey-lik bilmez	(I 607, 980)
hende-lık	(III 5503)
kâhil-lik gösterici	(III 4352)
mukarreb-lık	(III 4838)

perdaz-lık	(I 459)
satı-lık	(II 2907)
taz-lık	(II 1482)
tilkici-lik	(I 885)
tok-lık	(I 1974)
zih-lık	(II 2491)

3. Genel Mücerret İsimler

Bu grup, mücerret fikirleri ifade eden isimleri ihtiva eder. Bunlar sevgi, dostluk, aydınlık gibi genel kavramlardır. 27 örnek kelimeyi içinde bulunduran bu grubun kelimelerinin oluşturucu tabanları sıfat ve isimleridir. Örnekler:

aydın-lık	(I 587, 588, 1029 II 2821, 3057)
dana-lık	(II 2013)
dost-lık	(I 176)
nefsâni-lik	(III 5225)
peşimân-lık	(III 5155, I 166)

4. Hareket ve Tesir İsimleri

Bu grup, bünyesinde bir fiilin bazı farklı şekillerinin oluşturucu taban teşkil ettiği isimleri ihtiva eder. Bu kelimelerin anlamları, onların fiil türetmesiyle yakından ilgilidir. Bu grup sayıca çoktur ve 229 örneği vardır. Örnekler:

açmaz-lık	(I 65)
arka-lık	(III 4738)
dildâr-lık	(II 2122)
işitmez-lik	(I 597)
kaçmak-lık	(II 3575)
tutsak-lık	(II 3136, 3921)
ziyan-lık	(II 2496)

5. Durum, Yer, Şart ve Fizikî Tecrübeleri Tanımlayan İsimler

İnsanların ve eşyanın biyolojik ve fizikî durumlarını, beşerî tecrübelerini, insanların içinde bulunabileceği çeşitli halleri gösteren kelimeler bu gruptandır. Aşağıdaki kavramlar gibi: dul-luk, deli-lik ve sarhoş-luk. İsim ve sıfatlar yukarıdaki kelimeler için oluşturucu taban teşkil ederler. Bu gruba giren kelimelerin sayısı 63 tanedir. Örnekler:

aç-lık	(164, 1222, 1679 II 2621, 3917)
durgun-lık	(II 3693)
ekâbir-lik	(II 3833)
mahmûr-lık	(I 1942)
şeytan-lık	(II 2900)
ümitsiz-lik	(I 428)

6. Rütbe, Görev, Unvan ve Sosyal Durumları Bildiren İsimler

Bu grupta bakanlık, elçilik gibi unvan, görev ve yetki gösteren bazı kelimeler vardır. Bu türetmeler isimlerden gelir ve 56 tanedir. Örnekler:

çeşnigir-lik	(I 1551)
defderdâr-lık	(II 2097)
imrohor-lık	(I 429)
konsolos-luk	(II 3808)
peygamber-lik	(I 998)
vayvoda-lık	(III 5425)

2. Meslek İsimleri

Bu gruptaki kelime sayısı bir hayli fazladır (66). Burada toplanan kelimeler marangozluk sanatı, bahçecilik ve hokkabazlık gibi bazı farklı meslekleri gösteren isimlerdir. Bu kelimeler için oluşturucu tabanlar isimlerdir. Örnekler:

ahenger-lik	(I 573)
babul-lık	(I 629)

çokacı-lik	(I 1681)
koyumci-lik	(II 3811)
remmâ-lık	(II 2358)
zerdûz-lık	(II 2441)

8. Din ve Felsef Terimleri

Bu gruba giren kelime sayısı az olup 5 tanedir. Bu kelimeler Doğu kültüründen gelen insanların dinî hayatları ile ilgilidir. Ve oluşturucu tabanları isimlerdir. Örnekler:

bayram-lık	(II 3361)
câhil-lık	(I 1570)
ortak-lık	(II 2803)
müslimân-lık	(I 1326, III 4656)
râfîzî-lık	(II 2262)

9. Topluluk İsimleri

Buraya iki çeşit çokluğu ifade eden isimler dahildir. Meselâ ticarî cemiyetler ve eşya grupları gibi. Bu grup 19 örneği ihtiva eder.

galaba-lık	(I 169, 1120, II 3419)
otak-lık	(II 232, 499, 1190)
türk-lik	(I 1159, II 2380)

10. Akrabalık İsimleri

Bu gruba kardeşlik, annelik ve babalık gibi akrabalık isimleri girer. Bu kelimeler, isim ve sıfatla ilgili oluşturucu tabanlardan gelir. Örnekler:

baba-lık	(I 33, 624)
ihvân-lık	(I 105)
karındaş-lık	(I 105, III 4997)
yakın-lık	(II 3652)

11. Sosyal Terimler

Bu grup sosyal hayatla ilgili kelimeleri ihtiva eder. Hizmet ve vazife isimlerini gösteren kelimeler bu gruba girer. Örneklerinin sayısı 5 kadardır. Bunlarda oluşturucu tabanlar isimlerdir. Örnekler:

ay-lık (I 988, III 4248)

gün-lik (II 2380)

on kişi-lik (II 2004)

12. Âdet ve Âdetlerle İlgili Eşya İsimleri

Bu grupta, bazı kültür merkezleri ile ilgili merasim ve âdetleri gösteren kelimeler yer alır. Bölümde 8 örnek kelime mevcut olup bu isimler onların oluşturucu tabanlarını teşkil eder. Örnekler:

başı-lik (I 661)

kâbin-lik (II 3834)

yağ-lik (III 5581)

13. Eğlence ve Oyun İsimleri

Bu grup 7 örnekten meydana gelmiştir. İsimler veya onların diğer gramlere bağlı birlikleri olan teşkilleri, bu grup unsurları için oluşturucu tabanlardır. Örnekler:

aşkbâz-lik (II 3270)

hokkabâz-lik (III 4945)

mashara-lik (III 4646)

muhabbet sâz-lik (II 3270)

14. Kastedilen Anlamları ile Eşyaların Adlarını Gösteren İsimler

Bu gruba satılık, elbiselik kumaş gibi kastedilmiş bir anlama gelen kelimeler girer. Bunların da oluşturucu tabanları isimlerdir. Örnekler:

arpa-lik (I 130, 833)

astar-lik (I 187)

paşmak-lık	(833)
zagara-lık	(II 2450)

15. Para İsimleri

Bu gruba ait yalnız 2 örnek mevcuttur. Örnekler:

on-lık	(II 2657)
yigirmi-lik	(I 989, III 5983)

Sayılar, bu grupta yer alan kelimeler için oluşturucu taban teşkil ederler.

16. Ölçü ve Çokluk İsimleri

Bu grubu meydana getiren kelimelerin sayısı az olup, yalnız 14 örneği vardır. Kelimelerin oluşturucu tabanları bir sayı veya onun birleşik şekilleridir. Fakat, zaman zaman ölçünün birimini temsil eden bazı isimler de bunların oluşturucu tabanları olabilir. Örnekler:

bin-lik	(I 1003)
endâze-lik	(I 456)
on-lık	(I 552)

17. Zaman ve Mesafe İsimleri

Bu grup, bazı isimleri veya isimlerden yahut bir farklı isimden meydana gelen birleşik şekilleri veyahut da zaman-mekan ilişkilerini gösteren bir sayıyı ihtiva eder. 13 örnek mevcuttur. Örnekler:

ara-lık	(I 128, 1926)
bir ay-lık bir yol	(I 606)
gice-lik	(II 2774, III 4109)
gün-lik	(II 4096)
öyle-lik yol	(I 558)

18. Mimarlıkla İlgili Problemler

Bu küçük grup pencere parmaklığı, kemer, direk gibi mimarlıkla ilgili bazı yardımcı unsurları ihtiva eder. Bu kelimelerin oluşturucu tabanları isim veya fiillerdir. Örnekler:

bâdgîr-lik	(III 5898)
korku-lık	(II 3791, 4042)
parmak-lık	(I 786)

19. Ev Birimlerini Gösteren İsimler

Bu küçük grup oda, giriş, misafir odası (toplantı salonu) gibi bazı kelimeleri içine alır. Bunlar isim olan gövdelerden türemiş kelimelerdir. Örnekler:

gice-lik	(II 2770)
kış-lık	(II 3701)
selam-lık	(I 575, II 2651, 2652)

20. Çeşitli Eşyaları Muhafaza Etmek İçin Kullanılan Yer Adları

Bu gruba giren isimler hem şekerlik, iğnelik gibi günlük kullanılan eşyaların isimlerini hem de domuz ağılı gibi çiftlik alanlarının adlarını gösterirler. Grubun 17 örneği vardır. Örnekler:

buhurdan-lık	(I 723)
donuz-lık	(I 1952, II 3149)
fişek-lik	(II 3524)
kar-lık	(I 776, II 3580, III 4380)
ustura-lık	(I 187)
yem-lık	(III 5608)

21. Çeşitli Mekan İsimleri

Bu grup, anlam ilişkisi olan çeşitli isimleri ihtiva eder. Ülke ve mülk isimlerini, ibadet yerlerini gösteren bazı kelimeler bu grup içindedir. Toplam 14 kelime vardır. Örnekler:

âbâdân-lık	(I 10)
arnaud-lık	(I 151)
fûlan-lık	(I 9)
makpare-lik	(III 4825)
temâşâ-lık	(I 1381)

22. Tarım Alanlarının İsimleri

Bu gruba, tarım alanlarını gösteren bazı kelimeler girer. Fazla kelimeyi ihtiva etmeyen bu grupta, isimden türetilmiş 14 örnek mevcuttur. Örneklerinin bazıları aşağıda gösterilmiştir:

bağ-lık	(I 672)
çâir-lik	(I 1571)
defne-lik	(II 2100)
yeşil-lik	(III 5578)

23. Tabiattaki Nesnelerin Adlarından Gelen Yer İsimleri

Bu grup, adını tabiat unsurlarından alan yer isimlerini ve taşlık, dağlık, ormanlık gibi bir takım bitkilerin yetiştiği yeri gösteren isimleri ihtiva eder.

35 örneği bulunan bu gruptaki kelimelerin oluşturucu tabanları isimdir. Örnekler:

asâ-lık	(II 2982)
çöl-lik	(I 1664)
diken-lik	(II 2113)
kor-lık	(I 994)
saz-lık	(I 2515)
virân-lık	(III 5421)
yokuş-lık	(III 5627)

24. Günlük Kullanılan Araç ve Gereç İsimleri

Bu grupta, günlük kullanma nesnelere ve bardak, tencere, iplik gibi araç

ve gereçleri gösteren kelimeler yer alır. Oluşturucu tabanları isim olan kelimelerin örnekleri aşağıda gösterilmiştir:

avadan-lık	(I 447)
cibin-lik	(I 1579)
gûn-lik	(II 2179)
kırkar-lık	(II 5542)

25. Elbise İsimleri

Elbise malzemelerinin isimlerini gösteren kelimeler bu grubu oluşturur. Kelimeler isim kökenlidir:

cevâ-lık	(III 6030)
der-lik	(II 2060)
toz-lık	(I 1462, II 3144)
yaz-lık	(III 5542)

26. Kap-Kacak ve Yemek İsimleri

Bu grupta, yemek ve yiyecekleri gösteren 8 kelime vardır. Bu kelimelerin oluşturucu tabanları isimdir. Örnekler:

kıyma-lık	(II 3829)
kuş-luk yemeği	(I 1551, II 3108, 3796)
süd-lik	(II 2573)

27. Askerlik Terimleri

13 örneği olan küçük bir gruptur. Bu grupta, miğfer, ok kılıfı gibi askerî malzemelerin isimleri yer alır. Kelimeler için oluşturucu taban isimdir. Örnekler:

demir baş-lık	(II 2142)
bayrak-lık	(I 982)
el-lik	(II 2079)
mence-lik	(III 4946)

yay-lık (I 1620)

28. Bitki İsimleri

9 kelimeyi ihtiva eden bu grupta, bitkiler, çiçekler ve ağaçlar gibi bitki isimleri yer alır. Örnekler:

kara gün-lik (II 4096)

pambuk-lık (II 3824)

söğüd-lik (II 2714)

yüzer-lik (I 1747, III 5623)

29. Kuş İsimleri

Bu grupta 2 kelime vardır. Fakat bu kelimelerin yapılarında -lık ekinin olup olmadığı hususunda emin değiliz. Çünkü kelimelerin oluşturucu tabanları bilinmiyor. Örnekler:

küçük çık-lık (I 1627)

sengila-lık (II 2689)

30. Vücutla İlgili İsimler

Vücut ve kemik isimlerini ihtiva eden sadece 6 örneği bu grupta görmekteyiz. Örnekler:

ağız-lık (I 304)

gam-lık (I 695)

şik-lik (II 2847)

31. Hastalık İsimleri

Bu grup, felç, cüzzam ve sara gibi hastalıklarla ilgili kelimeleri ihtiva eder. Oluşturucu tabanı isim, sıfat ve fiil şekilleri olan 15 kelime bu grupta yer alır. Örnekler:

cüdam-lık (I 1589)

nefes dar-lığ-ı	(II 3060)
gici-lik	(II 4109)
sara hasta-lığ-ı	(II 3136)
tutar-lık	(II 3136)
zemin-lik	(II 2467)

32. Kusur İsimleri

13 kelimeye sahip olan bu grup azdır. Bu çeşit kelimelerin oluşturucu tabanları sıfat veya isimlerdir. Örnekler:

ama-lık	(I 291)
bögri-lik	(I 935)
dilsız-lık	(II 2123)
peltek-lik	(I 818, 874)

33. Renk İsimleri

Bu grupta, renkleri gösteren ve onlara isim sağlayan sıfatlardan gelen 10 kelime mevcuttur. Örnekler:

gök-lik	(II 4088)
ık-lık	(I 342)
surh-lık	(II 2589)

34. Zarflar

Bu grup, -lık eki ile birlikte aynı kelimedede bulunan çeşitli eklere göre, üç küçük bölüme ayrılır:

1. -lık ekli zarflar (başka ek bulunmadan)

Örnekler:

debe-lik	(II 2025, 2027)
feza-lik	(II 3479)

2. (-İlk) - (-tür) ekinin bulunduğu zarflar

Örnekler:

tendürüst-lik-tür (I 1419)

3. (-İlk) - (-ile)'nin bulunduğu zaflar

Örnekler:

alçak-lig-ile (I 384)

bihûde-lig-ile (I 667)

comert-lig-ile (I 1684)

divâne-lig-ile (II 2221)

manzur-lig-ile (III 4970)

sofi-lig-ile (II 3008)

telbis-lig-ile (I 1363)

zebûn-lig-ile (II 2428)

Bu grubun bütün örnekleri 48 tanedir.

35. -İlk ekli bir isim ile bir yardımcı fiilden oluşan fiiller.

Sayıları çok olan bu grubu, -İlk ekli bir isim ve bir yardımcı fiilden meydana gelen unsurlar teşkil eder.

Umumiyetle “etmek” yardımcı fiiliyle meydana getirilmiş olan unsurların örnekleri aşağıda gösterilmiştir. Örnekler:

âhenger-lik etmek (I 573)

âvâre-lik etmek (I 573)

casûs-lık etmek (I 1550)

gerd enkeş-lik etmek (II 3914)

iltifatsız-lik etmek (I 379)

masharâ-lık etmek (III 4646)

paçarîz-lık etmek (I 445, 711)

zebândirâz-lık etmek (II 2423)

“Vermek” fiili ile oluşturulmuş örnekleri de vardır. Örnekler:

aydın-lık vermek	(I 305)
sık-lık vermek	(II 2635)
ziyâde-lik vermek	(I 1596)

“İstemek” fiili ile oluşturulmuş örnekler aşağıda gösterilmiştir:

kem-lik istemek	(II 4021)
yar-lık istemek	(I 196)

Ve şimdi, -İlk ekli türetmelerin tabanlarının morfolojik yapıları ve etimolojik kökenleri ile ilgili bazı meseleleri izah etmek istiyorum.

Morfolojik araştırmalar gösteriyor ki, -lık ekli isimler için oluşturucu tabanlar aşağıda sıralanmıştır:

1. İsimler

Örnekler:

ateş	ateş-lik
saman	saman-lık

2. Sıfatlar

Örnekler:

ak	ak-lık
büyük	büyük-lük

3. Zamirler

Örnekler:

ben	ben-lik
-----	---------

4. Sayılar

Örnekler:

altmış	altmış-lık
--------	------------

5. Zarflar

Örnekler:

az	az-lık
----	--------

çok çok-lık

6. Fiiller

a. Fiilin farklı şekilleri

Örnekler:

ayırma-lık

b. Fiil ismi (mastar)

Örnekler:

azmak azmak-lık

c. Yardımcı fiiller

Örnekler:

var var-lık

yok yok-lık

Böylece morfolojik araştırmalar gösteriyor ki, XVII. yüzyıla kadar yapılmış olan -lık ekli türetmeler için oluşturucu taban, Türkiye Türkçesi'nde olduğu gibi aynı gramer kategorileridir.

Etimolojik değerlendirme bu yazının bir başka meselesidir. -lık eki hem Türkçe hem de Türkçe olmayan kelimelerden türetmeler meydana getirir. Bu türetmeler arasında Arapça ve Farsça kelimeler, oluşturucu tabanı en çok teşkil edenlerdir. Bazan Yunanca, İtalyanca veya Slavca gibi Avrupa kökenli kelimelerin oluşturucu taban oldukları görülür.

Yabancı asıllı köklerden meydana gelmiş türetmelerin bir kaç örneği meselenin izahı için burada zikredilmiştir:

1. Arapça

Örnekler:

emir-lik (II 2725)

muhabbet-lik (III 4425)

2. Farsça

Örnekler:

bag-lık (I 672)

tâze-lik (I 1039, II 3094)

3. Yunanca

Örnekler:

konsolos-lık (II 3808)

4. Slavca

Örnekler:

vayvoda-lık (III 5424)

Burada bahsedilmesi gereken son mesele, toplanmış malzemenin tarihî tahlilidir. Dolayısıyla ilk soruya burada cevap vermek gerekiyor.

1. XVII. yüzyıldaki -lık ekli şekiller sadece bir dudak konusu olmayan şekilde vardır.

2. Türetme sahası bugün mevcut olmayan fakat XVII. yüzyılda bulunan bazı türetmeler vardır.

3. Anlam sahası-bugün olmayan XVII. yüzyılda bulunan bazı anlam grupları vardır.

Sonuç olarak: XVII ve XX. yüzyılda oluşturucu model, hem kelime yapısı hem de anlam bakımından aynıdır.

Muhammet YELTEN